

Kunst van de 20ste & 21ste eeuw

Kunst van de

20ste & 21ste eeuw

KONINKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË

Lannoo

 Koninklijke Musea
voor Schone Kunsten van België

[7]

Voorwoord

[9]

Kunst van na 1900 in de KMSKB

[19]

Geselecteerde werken

[73]

Opzienbarende legaten

[139]

Kunst *op* papier, kunst *van* papier

[211]

Videokunst in de KMSKB

[233]

De Vrienden van de KMSKB en de collecties

[235]

Beknopte bibliografie

[238]

Index van de kunstenaars

Voorwoord

Over welke moderniteit hebben we het wanneer het gaat over een museum dat in 1802 werd opgericht door Napoleon Bonaparte? Er is hier sprake van een zeker anachronisme. Zowel in retrospect vanuit het standpunt van de strijd tussen de klassieken en de modernen, als anticiperend wanneer we vertrekken van de betekenis die Baudelaire aan de term gaf. In beide gevallen is er sprake van schoonheid of Schoonheid, van vergankelijkheid of eeuwigheid. In beide gevallen is het uitgangspunt vervat in een centrale tekst die de tijd in een verhaal giet. Dit verhaal heeft een kader. Het in 1880 opgetrokken gebouw van Alphonse Balat was aanvankelijk bedoeld voor tijdelijke tentoonstellingen en artistieke salons, om zeven jaar later het schrijn te worden van het Museum voor Oude Kunst. Sindsdien is het als universeel bedoelde centrale verhaal uit elkaar gespat en er ontstond een wirwar aan microverhalen gebaseerd op de eigenheden van gemeenschappen die zich almaar meer in zichzelf keerden. Meer dan ooit wil het museum een verbindende plek zijn die garant staat voor een open blik op de andere en de diversiteit van al zijn mogelijke expressievormen.

De moderniteit van een museum dat zijn blik tegelijk op het verleden, het heden en de toekomst moet richten, berust niet alleen op zijn activiteiten (tentoonstellingen, bezoeken, partnerships) maar ook op zijn aankoopbeleid. Een museum dat zijn collecties niet uitbreidt, is ten dode opgeschreven. De ambitie om de 'tijdgeest' en datgene wat een stempel zal drukken op de kunstgeschiedenis te capteren, is niet nieuw. In de jaren 1920 werd onder leiding van conservator Hippolyte Fierens-Gevaert begonnen met de aanleg van een collectie van 'levende' kunst. Deze collectie moderne en eigentijdse kunst moest een overzicht bieden van de belangrijkste bewegingen en artistieke ontwikkelingen ontstaan in de twintigste eeuw. Dat gebeurde vooral aan de hand van werk van Belgische kunstenaars, maar na de oorlog en onder impuls van Philippe Roberts-Jones kwam er ook aandacht voor grote buitenlandse kunstenaars.

Als land van schilders en schilderijen heeft België in de loop der jaren belangrijke kunstenaars voortgebracht die de kunstgeschiedenis hebben beïnvloed, maar ook werken waarvan de culturele identiteit veel sterker is dan de debatten die die willen ontkennen. Van Pieter Bruegel de Oude tot Marcel Broodthaers, over Léon Spilliaert, Rik Wouters, Paul Delvaux en natuurlijk René Magritte. Zonder de hedendaagse kunstenaars te vergeten, van wie de werken eveneens almaar moeilijker aan te kopen zijn. Die zijn des te belangrijker omdat België, op het kruispunt van culturen en als land van verzamelaars, wemelt van kunstenaars met een bruisende creativiteit. De KMSKB zijn dan ook trots werk te kunnen tonen van kunstenaars als Pierre Alechinsky, Jan Fabre, Luc Tuymans, Thierry De Cordier, Wim Delvoye of, recenter, van Rinus Van de Velde en David Claerbout.

Ondanks de beperkte middelen en een bescheiden aankooppolitiek biedt de collectie ook een panorama van de internationale kunst. Na een eerste elan naar aanleiding van Expo 58, volgden in de jaren 1980–90 legaten en schenkingen, waardoor onze reeds relevante collectie uitgebreid kon worden met werk van andere belangrijke internationale kunstenaars, van Anselm Kiefer tot Christian Boltanski, van Thomas Struth tot David Altmejd.

De KMSKB bezitten meer dan twintigduizend werken, waarin elk eigentijds medium in al zijn diversiteit is vertegenwoordigd, van olieverfschilderijen tot video's, sculpturen, tekeningen, foto's en installaties. Aan de hand van een honderdtal werken biedt deze publicatie daarvan een relevant overzicht. Dit boek is de tegenhanger van de uitgave met de hoogtepunten van onze collectie oude kunst, maar ook het begin van een nieuwe reeks publicaties over onze culturele rijkdom. Over musea, die meer dan ooit bijdragen aan de opbouw van de maatschappij van morgen, die veelvormig, nieuwsgierig en tolerant is. Een maatschappij naar het beeld van een collectie (en omgekeerd): tegelijk modern en eigentijds.

Michel Draguet
Algemeen Directeur

De zalen van het Museum voor Moderne Kunst, gebouwd door Roger Bastin. Gezicht in het begin van de jaren 1980.

Kunst van na 1900 in de KMSKB

GESCHIEDENIS VAN DE COLLECTIES

Moderne schilder- & beeldhouwkunst

De verzameling moderne schilder- en beeldhouwkunst uit de periode 1900–68 is minstens even rijk en divers als het artistieke leven in België in die periode. Zij weerspiegelt het grote bevrijdende avontuur van de moderne kunst in ons land en daarbuiten, maar niet zonder de behoudsgezinde tendensen hun plaats toe te kennen. De collectie omvat werk van wereldberoemde kunstenaars als René Magritte, Francis Bacon en Alexander Calder, maar ook van lokale en in de vergetelheid geraakte figuren als Micheline Boyadjian, Paul Maas of Antoni Zdrón. Een blik op de ontstaansgeschiedenis van de verzameling geeft aan dat zij in de loop van de jaren 1920 onder impuls van hoofdconservator Hippolyte Fierens-Gevaert uitgebouwd werd als een verzameling 'levende' kunst, in het spoor van de eigentijdse artistieke ontwikkelingen (afb. 1). Kunstenaars als Oscar Jespers en later Paul Delvaux adviseerden de administratie bij het aankoopbeleid. Na 1945 en vooral later, onder invloed van de wereldtentoonstelling in 1958, groeide bij de beleidsmakers een historische, internationaal georiënteerde bewustwording. Hoofdconservator Paul Fierens streefde ernaar om op basis van een uitgekende aanwinstenpolitiek de verzameling retrospectief naar een Europees en internationaal niveau te tillen.

Medio jaren 1960 nam de uitbouw van de verzameling een hoge vlucht met aanwinsten van werk van internationaal bekende namen als Max Ernst, Salvador Dalí, Henry Moore, Josef Albers, Francis Bacon of Otto Dix – stijlzuiver en esthetisch kwaliteitsvol, maar zonder directe verankering in de plaatselijke kunstscène. Zodoende gaf het museum blijk van zijn uitgesproken ambitie om een internationale collectie op topniveau te ontwikkelen, waarnaar het ook handelde.

De opening in 1984 van het lang verwachte Museum voor Moderne Kunst onder impuls van hoofdconservator Philippe Roberts-Jones en ontworpen door architect Roger Bastin, vormt een mijlpaal in de geschiedenis van de

[Afb. 1] De zaal Fierens-Gevaert met moderne kunst in 1927.

verzameling en stimuleerde de belangstelling bij zowel het grote publiek als de verzamelaars. Niet toevallig werd in de daaropvolgende jaren de collectie verrijkt met twee spectaculaire legaten. In 1996 schonk Irène Scutenaire-Hamoir een indrukwekkende verzameling surrealistische kunst, bestaande uit 254 schilderijen, sculpturen, objecten en werken op papier, waarvan 101 gesigneerd door of toegeschreven aan René Magritte. Niet minder impressionant was de generositeit van Alla Goldschmidt-Safieva. Zij legateerde in 1990 de integrale verzameling die haar echtgenoot Bénédict vooral na de Tweede Wereldoorlog

[Afb. 2] Eugène Dodeigne (Rouvreux [BE] 1923 – Bondues [FR] 2015), *Vrouw*, [1952], hout, 145 x 22 x 23 cm. Legaat Alla Goldschmidt-Safieva, Brussel, 1990, inv. 11238.

bijeengebracht had, met werken van Belgische kunstenaars als Gaston Bertrand, Pol Bury, Eugène Dodeigne (afb. 2), Vic Gentils, Pol Mara en Reinhoud, maar ook klinkende buitenlandse namen als Georges Braque, Marc Chagall, Giorgio de Chirico, Joan Miró, Asger Jorn of Claes Oldenburg. Daarmee was de collectie definitief op de internationale kaart gezet. Mede onder invloed van het veranderende economische klimaat werd zij de daaropvolgende decennia punctueel verder ontwikkeld op basis van voortschrijdend wetenschappelijk onderzoek. Vandaar dat de verzameling vandaag een uniek panorama biedt van de geschiedenis van de moderne kunst in België, rijk in haar verscheidenheid en met evenveel aandacht voor haar eigenheid als voor de context waarin zij tot stand kwam.

Anno 2020 behelst deze belangrijke deelcollectie van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België 1123 schilderijen en 300 beeldhouwwerken uit de periode tussen 1900 en 1968. Sinds de herschikking van de collecties in 2018 is de periodisering afgelijnd op basis van het cultuurhistorische, stilistische en kunsttheoretische referentiekader van het modernisme, met de ontwikkeling naar de abstractie en de conceptuele kunst als richtinggevend principe. Omstreeks 1968 – scharniermoment bij uitstek in de cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw – is deze evolutie ingehaald door een nieuwe, andersoortige actuele kunst, die gefocust is op processen, systemen en de relatie tussen subject en kunstwerk. Moderne kunst was op dat moment immers geschiedenis geworden. Bij het aanvangsjaar 1900 kan er evenwel een kanttekening geformuleerd worden. Kantelmomenten die het aanzicht van de kunst van de twintigste eeuw bepalen, vallen nu eenmaal niet precies samen met het aanvangsjaar ervan. Vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw voltrok zich immers een verschuiving op het vlak van de autonomie van de beeldende middelen (kleur, lijn, vlak) en pas kort na de eeuwwisseling zien we een nieuwe, vrije omgang met buitenartistieke materialen (texturen, collage, assemblage, readymade).

Een eigen profiel

In de eerste jaren van de twintigste eeuw keek de Belgische kunstscene nog op naar wat in Parijs gebeurde en bewoog zij zich meer dan ooit op de snijlijn van traditie met avant-garde. Als geen ander getuigt het oeuvre van schilder en beeldhouwer Rik Wouters van de onrustig zoekende houding van een jonge generatie op de drempel van de nieuwe tijd. Het is pas tijdens en kort na de Eerste Wereldoorlog dat er zich ook hier een ongebreidelde artistieke dynamiek ontspon, die in een recordtempo het aanzicht van de eigentijdse kunst in heel Europa en daarbuiten veranderde. De belangrijke kracht- en breuklijnen waarlangs deze evolutie liep, worden op een unieke manier weerspiegeld in deze verzameling. Tegelijk biedt de collectie een overzicht van de verschillende manieren waarop Belgische kunstenaars vernieuwende tendensen hebben geïnterpreteerd en individueel geassimileerd. Zo is er bijvoorbeeld het enthousiasme van Jules Schmalzigaug, die al in 1912 in de ban geraakte van de dynamische urbane ritmes van het Italiaanse futurisme en een eigen getemperde beeldtaal ontwikkelde. Een vergelijkbaar geval betreft E.L.T. Mesens, die in Zürich dada ontdekte, een kennismaking met het subversieve die niet zonder gevolg bleef voor de ontwikkeling van het surrealisme. Op basis van hun ervaring met het Franse purisme en het Duitse expressionisme tijdens hun ballingschap slaagden ook Gust De Smet (afb. 3) en Frits Van den Berghe erin een eigen idioom te ontwikkelen, waarin internationale en regionale aspecten op een unieke manier met elkaar versmelten.

Worden de expressionistische en vooral de surrealistische ensembles van de collectie vandaag als de rijkste beschouwd, dan is dat te danken aan het feit dat zij als entiteit getuigen van het artistieke, culturele en maatschappelijke netwerk dat aan de basis van deze kunststromingen lag. De samenstelling van deze ensembles is coherent en veelzijdig en de kunstwerken hebben vaak een gelijklopend tentoonstellingsparcours gemeen of vormen het onderwerp van eigentijdse publi-

[Afb. 3] Gustave De Smet (Gent [BE] 1877 – Deurle [BE] 1943), *Beatrijs*, [1923], olieverf op doek, 140 × 100 cm. Geschonken door het Comité Fierens-Gevaert, 1927, inv. 4678.

caties. Zij getuigen van het geestelijk klimaat in het interbellum en de contacten tussen kunstenaars onderling. Tegelijk spelen ze een aanwijsbare rol in de wereld van de kunsthandelaars, galeriehouders en verzamelaars of zijn ze van grote betekenis voor critici en publicisten. In mindere mate geldt dit ook voor werken behorend tot de zuivere beelding, de stroming die tijdens de roaring twenties als eerste de abstractie propageerde, met Victor Servranckx als spreekbuis. Op dat moment was Georges Vantongerloo in Nederland reeds de weg van De Stijl ingeslagen. In al deze ensembles is zowel het baanbrekende werk van de pioniers vertegenwoordigd als latere interpretaties door de epigonen. Bijgevolg ligt de meerwaarde van deze ensembles niet enkel in de esthetische kwaliteiten van elk kostbaar object op zich, maar ook in hun gedocumenteerde onderlinge samenhang.

In de loop van de jaren 1930 en ook tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn de collec-

ties verrijkt met eigentijds figuratief werk, waaruit een maatschappelijk-culturele tendens spreekt om naar een bestaande orde terug te keren. Zo getuigt bijvoorbeeld het werk van Louis Buisseret of Albert Van Dyck van de herwaardering van een klassieke kunst en van de interesse voor de oude Italiaanse meesters en hun navolgers uit de negentiende eeuw, zij het naar de twintigste eeuw vertaald. Het resultaat is een vrij conventionele kunstproductie, met tal van minder bekende namen die destijds populariteit genoten, maar tegenwoordig vaak in de vergetelheid zijn geraakt. Als er vandaag in de verzameling kunstwerken bewaard worden waarvan de museale waarde niet altijd even overtuigend is, dan heeft dat niet alleen te maken met een gewijzigd smaakoordeel, maar ook met de veranderde objectieven van de aankoopcommissies. Deze particulariteit wortelt in de beleidskeuzes van de wisselende administraties, die een politiek voorstonden die minstens even gefocust was op de ondersteuning van de lokale kunstenaar als op de excellentie van zijn productie. Met wisselend succes dus.

Vanaf 1948 ontwikkelde zich onder impuls van dichter Christian Dotremont een dynamische vleugel van de CoBrA-groep in Brussel. Toch bekleedt de schilder- en beeldhouwkunst van de eerste naoorlogse Europese avant-garde een bescheiden plaats in

[Afb. 4] De tentoonstelling '50 jaar moderne kunst' tijdens Expo 58 in Brussel. De werken van Kenneth Armitage, Victor Vasarely en Serge Poliakoff werden aangekocht door de KMSKB.

[Afb. 5] Hans Arp (Straatsburg [FR] 1886 – Locarno [IT] 1966), *Mirr*, [1936], verguld brons, 38,5 × 32 × 34 cm. Gekocht van de kunstenaar op de tentoonstelling '50 jaar moderne kunst', 1958, inv. 6815.

de verzameling. De ensembles CoBrA- en post-CoBrA-tekeningen, -gouaches en andere werken op papier zijn daarentegen rijk en ge diversifieerd, met de oosters geïnspireerde kalligrafieën van Pierre Alechinsky als blikvanger. In diezelfde naoorlogse jaren sijnpelde ook het abstracte modernisme geleidelijk aan de collectie binnen via de generatie van de Jeune Peinture belge. Het werk van jonge kunstenaars als Antoine Mortier, Louis Van Lint en Jo Delahaut mag dan niet onder één noemer te vatten zijn, het ongebreidelde streven naar vrije expressie hebben deze lyrische abstracten alvast gemeenschappelijk.

In het kader van de wereldtentoonstelling van 1958 in Brussel had een van de eerste naoorlogse overzichtstentoonstellingen van de internationale avant-garde plaats: '50 jaar moderne kunst' (afb. 4). In de marge van dit evenement werden onder meer schilderijen van Karel Appel, Jean Dubuffet en Hans Hartung voor de verzameling verworven, en minstens even interessante sculpturen van Hans Arp (afb. 5), Germaine Richier en Ossip Zadkine. De toekomst zag er veelbelovend uit en er werden solide keuzes gemaakt.

Hoewel er duidelijk voor geopteerd werd om de verzameling een internationaal gezicht te verlenen, duurde het tot 1967 alvorens de popart en het nouveau réalisme, met werk van Allen Jones, Arman en de Belgische Evelyne Axell, hun intrede deden in de verzameling. Daarbij speelden enthousiaste verzamelaars van hedendaagse kunst een stimulerende rol, die ook voor de verdere uitbouw van de verzamelingen van kapitaal belang is gebleken. [FV]

Kunst na 1968

Terwijl de collectie meer en meer verrijkt werd met actuele kunst, ontstonden nieuwe internationale stromingen, die de museale instellingen voor nieuwe uitdagingen stelden. Onderzochten popart en nouveau réalisme elk op een eigen manier de aard van het kunstwerk en zijn relatie tot de maatschappij, dan zetten het minimalisme, de conceptuele kunst en de videokunst alles op losse schroeven. In 1968 en 1969 verschenen *Art After Philosophy* van Joseph Kosuth, *Statements* van Lawrence Weiner en *Sentences on Conceptual Art* van Sol LeWitt, publicaties waarin een nieuwe kunsttheorie werd ontwikkeld gericht op de dematerialisatie van het kunstwerk.

1968 (tevens het jaar waarin Marcel Duchamp overleed) vormde dus een breekpunt, of liever, een nieuw vertrekpunt, hoewel een werk als *One and Three Chairs* van Joseph Kosuth – een installatie bestaande uit een stoel, een fotografische reproductie van de stoel en van de definitie van het woord ‘stoel’ in een woordenboek – reeds in 1965 een nieuwe stroming aankondigde waarin taal belangrijker werd dan vorm. De tentoonstelling ‘Live in Your Head: When Attitudes Become Form’, die Harald Szeeman in 1969 in de Kunsthalle van Bern organiseerde, betekende de doorbraak van deze nieuwe artistieke tendensen.

De onderverdeling van de collectie moderne kunst van de KMSKB in twee chronologische entiteiten – van 1914 tot 1968 en van 1968 tot vandaag – berust dus op historische argumenten, maar heeft ook te maken met verschillende conservatorische vereisten.

Voor werken gebaseerd op technologie of bestaande uit industriële materialen, en voor installaties op heel groot formaat is een bijzondere aanpak nodig – het exposeren of transporteren ervan vergt een complexe logistiek. Aangezien ze vaak uit diverse materialen bestaan, stellen zich ook specifieke problemen op het vlak van conservering en restauratie. Tussen de twee chronologische entiteiten bestaat er echter geen scherpe breuk. De collectie eigentijdse kunst ligt chronologisch in het natuurlijke verlengde van die van de moderne kunst – de datum 1968 is eerder flexibel. Ook typologisch zijn ze verwant: veel kunstenaars vertegenwoordigd in de collectie eigentijdse kunst (Raoul De Keyser [afb. 6], Walter Swennen, Léon Wuidar, Roman Opalka, On Kawara, Marthe Wéry, Philippe Vandenberg) gebruiken dezelfde media, zoals olieverf op doek of paneel, als kunstenaars uit de moderne collectie.

In de jaren die volgden op de oprichting van het Museum voor Moderne Kunst werden in België talrijke evenementen georganiseerd die de eigentijdse kunst bij een breder publiek bekendmaakten: de tentoonstellingen ‘Place Saint-Lambert Investigations’ in Luik (1985) en ‘Chambres d’amis’ in Gent (1986), een jaar later gevolgd door de opening van het Museum voor Hedendaagse Kunst in Antwerpen (MuHKA). In 1992 werd de Belg Jan Hoet gevraagd om Documenta IX in Kassel te leiden, een erg opgemerkte editie. Het jaar

[Afb. 6] Raoul De Keyser (Astene [BE] 1930–2012), *N.O.B.*, 1987, olieverf op doek, 190 × 251,5 cm. Aangekocht in 1989, inv. 10952.

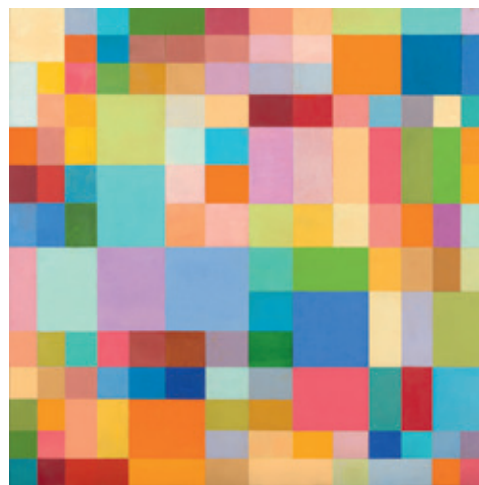
[Afb. 7] Sol LeWitt (Hartford [US] 1928 – New York [US] 2007), *Wall Drawing nr. 426* [1985], gewassen tekening op de muur, 385 × 618,5 cm. Aangekocht in 1985 en gerealiseerd in situ in 1986, inv. 10537.

daarop organiseerden de KMSKB de tentoonstelling ‘Kunst in België na 1980’ met werk van een dertigtal kunstenaars. Aan de andere kant van de Kunstberg, in het voormalige warenhuis Old England, hadden tussen 1993 en 1995 drie tentoonstellingen met eigentijdse kunst plaats (‘Le Jardin de la Vierge’, ‘Toscani al muro’ en ‘Les Fragments du désir’). Deze periode culmineerde in de opening van twee nieuwe instellingen voor hedendaagse kunst: in 1999 het SMAK in Gent en in 2002 het MACS in Le Grand Hornu.

Vanaf dat ogenblik was er in de KMSKB ook veel meer aandacht voor de eigentijdse kunst, zowel van Belgische als van buitenlandse kunstenaars. In het begin van de jaren 1990 werden meerdere werken kort na hun ontstaan verworven, wat wijst op een ambitie om de artistieke actualiteit op de voet te volgen. Dat was onder meer het geval voor werk van Didier Vermeiren, Christian Boltanski, Marthe Wéry, Tony Cragg, Lili Dujourie, Wim Delvoye en Anselm Kiefer. De *Wall Drawing nr. 426* van Sol LeWitt (1985, afb. 7) kreeg in 1986 een plaats aan de ingang van het Museum voor Moderne Kunst, een duidelijk bewijs van de belangstelling voor de conceptuele kunst

en de minimal art, enkele jaren later bevestigd met de aankoop van werk van Donald Judd, Dan Flavin, Joseph Kosuth, On Kawara, Carl Andre en, nog later, Lawrence Weiner. In dezelfde periode werden monumentale stukken van Richard Long en Giovanni Anselmo aan de collectie toegevoegd.

Rond de eeuwwisseling breidde de collectie gestaag uit, maar in een lager tempo, gezien de inflatie van de prijzen op de markt van de hedendaagse kunst. Toch werd belangrijk werk aangekocht van Panamarenko, Jan Fabre en Luc Tuymans en van buitenlandse kunstenaars als Daniel Buren en Niele Toroni, die een Europees antwoord gaven op het Amerikaanse minimalisme en conceptualisme. Ook de laatste jaren is er nog altijd sprake van een evenwicht tussen nationale en internationale kunst. Zo werden werken verworven van uiteenlopende kunstenaars als Thierry De Cordier, Georges Meurant (afb. 8), Chéri Samba (afb. 9), Roger Ballen, Gao Xingjian, Jeff Kowatch, Debbie Brown Napaltjarri, Mary Brown Napangardi en Tjawina Porter Nampitjinpa. Met creaties van Sol LeWitt en Lawrence Weiner en de integratie van werken van Nicolas Party en Joseph Kosuth in het Magritte Museum, werd er ook bijzondere aandacht besteed aan in-situwerken. De col-

[Afb. 8] Georges Meurant (Etterbeek [BE] 1948), *Zonder titel*, [2019], olieverf op doek, 120 × 120 × 4 cm. Aangekocht in 2020, inv. 12590.

[Afb. 9] Chéri Samba (Kinto M'Vuila [CD] 1956), *Ik ben een rebel*, 1999, acrylverf op doek, 81 × 100 cm. Aangekocht in 2020, inv. 12602.

lectie videokunst, die in 1991 is opgestart met werk van Nam June Paik, is recentelijk uitgebreid met werk van Angel Vergara, Agnès Guillaume en Emmanuel Van der Auwera.

Tot slot van dit beknopte, allerminst volledige overzicht, willen we wijzen op de bijzondere plaats die het werk van Marcel Broodthaers inneemt in de collectie, die door-drongen is van zijn geest. De KMSKB bezitten een uitgebreid ensemble van zijn werken (meer dan zeventig), aangevuld met talrijke archiefdocumenten van zijn hand of over hem. Deze verzameling ontstond in het begin van de jaren 1980 en wordt nog constant uitgebreid. Zoals reeds gezegd is het jaar 1968 geen onwrikbaar ijkpunt. *Kapstok met mosselschelpen* en *Rode kookpan met mosselschelpen* van Broodthaers (pp. 156–157) dateren van 1965 en passen volledig in de conceptuele stroming. Ook opmerkelijk in dat verband is *Zonder titel (22 januari 1964)* (pp. 152–153) van Dan Flavin, een emblematisch minimalistisch werk uit 1964. Anderzijds zijn er werken ontstaan en verworven in de jaren 1970 of 1980 die veel meer aansluiten bij de moderne dan bij de hedendaagse kunst zoals we die vandaag begrijpen. Deze eigenaardigheid, die we kunnen samenvatten als het verschil tussen een eigentijdse collectie en een collectie eigentijdse kunst, brengt ons tot een tweede ijkpunt, dat al even flexibel is als het eerste

– een kunstenaar die kort geleden nog als modern werd beschouwd, kan mettertijd de lieveling worden van de wereld (en de handelaars) van de hedendaagse kunst. Rekening houdend met de twee flexibele ijkpunten bevat de collectie (schilderijen, sculpturen, installaties en videokunst) van na 1968 en/of van eigentijdse kunst tussen de 300 en 350 werken. Een weliswaar bescheiden, maar in vele opzichten rijk ensemble, dat hopelijk in de toekomst nog verder zal worden uitgebreid. [PYD]

De collectie werken op papier

Wat omvang betreft is de collectie 'werken op papier – moderne kunst' de grootste van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, maar vanwege de grote kwetsbaarheid van de gebruikte materialen en technieken is ze ook de minst zichtbare. Uit de naam van de collectie blijkt al meteen dat het om een grote verscheidenheid aan werken gaat, met als enige gemene deler de aard van hun draager of materiaal: papier. In tal van musea is dit type werken ondergebracht in een aparte afdeling, het zogenaamde prentenkabinet.

De collectie moderne kunst van de KMSKB – volgens onze criteria bevat ze werken van kunstenaars geboren vanaf 1748 – is pas laat tot stand gekomen in de context van het toenmalige Musée royal de Peinture et de Sculpture. Pas in 1919 werd de naam uitgebreid tot 'Schone Kunsten'. De intentie om een collectie moderne tekeningen aan te leggen, ontstond ook pas in het begin van de twintigste eeuw. Het verzamelen richtte zich aanvankelijk vooral op 'moderne' kunstenaars van de negentiende eeuw, maar vanaf de jaren 1960 was er ook aandacht voor werk uit de twintigste en later voor werk uit de eenentwintigste eeuw.

Die nieuwe bloei in de collecties moderne en eigentijdse kunst was het gevolg van de introductie in 1965 van een nieuwe structuur in onze instelling, die voorzag in een departement Moderne Kunst en een onderverdeling van de collecties op basis van materialen en technieken. De collectie moderne tekeningen kreeg eindelijk een eigen plaats binnen de

[Afb. 10] David Hockney (Bradford [GB] 1937), *American Landscape Pie*, 1965, vetkrijt op papier, 35,5 × 42,8 cm. Legaat Alla Goldschmidt-Safieva, inv. 11182.

organisatie van het museum, hoewel ze aanvankelijk om praktische redenen samengevoegd werd met die van de beelden. Het systeem van aanwinsten werd toen echter nog steeds (sinds 1933) door drie aparte commissies beheerd: oude kunst, moderne kunst en beeldhouwwerk. De aankoop van werken op papier viel aanvankelijk onder de aankoopcommissie voor schilderkunst, maar speelde amper een rol in het aankoopbeleid. Dat veranderde in 1979 met de oprichting van een nieuwe commissie verantwoordelijk voor de aankopen op het vlak van beeldhouwkunst, tekeningen, moderne affiches en ook fotografie. Deze trage evolutie was te wijten aan de geringe belangstelling van de Belgische musea en het publiek voor werken op papier, enkele internationale grote namen uitgezonderd.

De collectie werken op papier kende pas na de Tweede Wereldoorlog een echte structurele ontwikkeling. Dat was te danken aan een vernieuwde interesse voor buitenlandse kunst en aan de intentie om de vertegenwoordiging in de collecties van bepaalde stromingen als het surrealisme, het expressionisme en CoBrA te versterken. De visie van de nieuwe hoofdconservator Philippe Roberts-Jones speelde hierbij een grote rol. Hij wilde binnen het museum nieuwe afdelingen oprichten, zoals een afdeling voor fotografie en

een voor grafische kunsten – deze twee secties zouden er echter nooit komen. Er werd werk verworven van kunstenaars als Horst Antes, Pierre Alechinsky, Karel Appel, Jo Delahaut, Paul Delvaux, Eugène Dodeigne, Christian Dotremont, Paul Klee, Walter Leblanc, Jules Lismonde, Henri Michaux, Jozef Peeters, Victor Servranckx en Frits Van den Berghe. Andere namen ontbreken nog steeds (onder meer Frans Masereel) of werden pas veel later in de collectie opgenomen, zoals Marcel Duchamp.

Het legaat Goldschmidt-Safieva (zie pp. 74–75) zorgde in 1990 niet alleen voor een substantiële verrijking van de collectie werken op papier van Belgische en buitenlandse kunstenaars, maar gaf ook een nieuw elan aan de aankooppolitiek waarvan de dynamiek in de jaren 1970 sterk verminderd was. De collectie werken op papier werd verrijkt met kunst van onder meer Gaston Bertrand, Marc Chagall, Roel D'Haese, Eugène Dodeigne, Hans Hartung, David Hockney (afb. 10), Paul Klee, Louis Van Lint, Pablo Picasso (afb. p. 75), Marc Tobey, Cy Twombly en Ossip Zadkine.

[Afb. 11] Marcel Duchamp (Blainville [FR] 1887 – Neuilly-sur-Seine [FR] 1968), *Van of door Marcel Duchamp of Rose Sélavy (De doos in de vorm van een koffer)*, [1958], kartonnen doos overtrokken met stof, met 68 voorwerpen, uit een reeks van 30 exemplaren, 9 × 37,7 × 40 cm. Aangekocht in 2000, inv. 12082.

[Afb. 12] Jan Fabre (Antwerpen [BE] 1958), *Zonder titel*, 1989, blauwe bic, wandelend blad op geprepareerd papier, 219,5 × 151,5 cm. Aangekocht in 1991, inv. 11312.

Tussen 1997 en 2000 werden drie werken van Duchamp (afb. 11) in de collectie opgenomen en ook tekeningen van Jan Fabre (afb. 12), David Nash (afb. p. 143), Sol LeWitt, Mimmo Paladino, Christo & Jeanne-Claude (afb. p. 141), Mario Merz, Blinky Palermo, Joseph Kosuth, Douglas Huebler en Victor Brauner, en een uitgebreide verzameling werken van Marcel Broodthaers. Vanaf 2000 werden ook inspanningen geleverd om werken van grote hedendaagse fotografen zoals Thomas Struth, Thomas Ruff en Andreas Gursky aan te kopen, maar de fotografie blijft eerder marginaal vertegenwoordigd. Het museum kocht niet alleen werken aan, maar kon ook door schenkingen en legaten zijn collectie werken op papier substantieel verrijken. Naast het eerder vermelde legaat Goldschmidt-Safieva, met zijn uiterst divers en internationaal karakter, waren er ook nog het legaat Scutenaire-Hamoir in 1996 (zie pp. 73–74) of het legaat van Germaine

Kieckens in 1997, en de schenking van werken van Jozef Peeters en enkele van zijn vrienden door Ronny en Jessy Van de Velde in 1985. Het zijn echter vooral de kunstenaars zelf of hun erfgenamen die gezorgd hebben voor de uitbreiding van de collectie werken op papier. Dankzij hun gulheid bezitten de KMSKB de grootste collectie werken van Pierre Alechinsky, vooral geschonken tussen 1971 en 1980 (een verzameling vergelijkbaar met die van het Centre Pompidou in Parijs), een belangrijke collectie tekeningen van Gaston Bertrand (geschonken in 1980), van Paul Delvaux (schenkingen in 1976 en 1977), van Rik Wouters (geschonken door de provincie Brabant in 1994 en legaat Delporte-Livrauw in 1976) of Felix De Boeck (geschonken door de kunstenaar in 1971).

De nawerking van de fenomenen waar we het eerder over hadden, is tot op vandaag mee bepalend voor de inhoud en de structuur van de collectie werken op papier. Enerzijds werden deze werken verworven in de context van een museum dat oorspronkelijk uitsluitend steunde op de pijlers schilderkunst en beeldhouwkunst. Anderzijds ontstond de collectie in een periode waarin de grenzen tussen artistieke disciplines vervaagden en waarin de Koninklijke Musea geleidelijk hun actieterrein uitbreidden en een grotere autonomie kregen op het vlak van aankoopbeleid. De collectie werken op papier verschilt expliciet van de tekeningen- of prentenkabinetten van andere musea. Het is een *museale* collectie, met zowel autonome werken (die zijn ingelijst en permanent in de zalen kunnen worden geëxposeerd) als voorbereidende of documentaire werken in verband met kunst in de andere collecties. Ze bevat tekeningen in alle mogelijke technieken en ook collages, foto's, gravures en tal van affiches uit alle periodes en van alle artistieke stromingen, vanaf het begin van de negentiende eeuw tot op vandaag. [IRS]

INDEX VAN KUNSTENAARS

Deze index bevat alleen de namen van de moderne en hedendaagse kunstenaars, schilders, beeldhouwers, fotografen, architecten en groepen. *Cursieve* cijfers verwijzen naar afbeeldingen; de in vetjes gedrukte cijfers verwijzen naar de teksten gewijd aan een kunstwerk van het Museum.

- Albers, Josef 9, 162-163
Alechinsky, Pierre 7, 12, 16, 17, 74, 124, 128, 139, 142, 142, 146-149
Altmejd, David 7, 228-229, 233
Andre, Carl 14, 164-165
Anselmo, Giovanni 14, 188-189
Antes, Horst 16
Appel, Karel 12, 16, 110, 128, 139, 146
Archipenko, Alexander 48
Arman 13, 130-131
Armitage, Kenneth 12
Arp, Hans 12, 12, 88, 119
Art abstrait 110, 134
Art abstrait-Formes 109
Art construit 109
arte povera 136, 184, 188, 191, 196
Axell, Evelyne 13
- Bacon, Francis 9, 120-121
Baes, Rachel 74
Baj, Enrico 110
Balla, Giacomo 40
Ballen, Roger 14
Barry, Robert 168
Baselitz, Georg 198
Bastin, Roger 8, 9
Baugniet, Marcel-Louis 52
Bazaine, Jean 124
Becher, Bernd en Hilla 219
Bertrand, Gaston 10, 16, 17, 72, 74, 75, 104
Beuys, Joseph 172
Blaue Reiter (Der) 38
BMPT 174, 186
Boccioni, Umberto 40, 166
Boetti, Alighiero 184
Boltanski, Christian 7, 14, 200-201
Bonnet, Anne 104
Bourgeois, Victor 52, 90
Boyadjian, Micheline 9
Brancusi, Constantin 42, 92, 164
Braque, Georges 10, 42, 44-45, 66, 75, 78, 90
Brauner, Victor 17
Broodthaers, Marcel 7, 15, 17, 75, 139, 156-159, 172, 192, 203, 214, 233
Brown Napaltjarri, Debbie 14
Brown Napangardi, Mary 14
Brusselmans, Jean 92-93, 231
Buisseret, Louis 12
Buren, Daniel 14, 174, 178, 186-187
Bury, Pol 10, 74, 75, 108, 119, 134-135
- Calder, Alexander 9, 118-119, 134
Campendonck, Heinrich 139
Cantré, Joseph 139
Cercle d'Art prospectif 211
- César 160
Cézanne, Paul 20, 28, 30, 42, 102
Chagall, Marc 10, 16, 26-27, 75, 139
Charlier, Jacques 192-193, 211
Chirico, Giorgio de 10, 36-37, 56, 75, 88, 126
Christo en Jeanne-Claude 17, 139, 141, 141
Claerbout, David 7, 216-217
Claus, Emile 28
Claus, Hugo 139
Coleman, James 213
Colinet, Paul 74
CoBrA 12, 16, 110, 124, 128, 134, 146
Corneille 110
Cragg, Tony 14
- Dada 11, 80, 130
Dalí, Salvador 9, 88, 100-101, 115
Darboven, Hanne 139, 168
De Boeck, Felix 17, 139
De Cordier, Thierry 7, 14, 224-225
De Decker, Anny 172
De Keyser, Raoul 13, 13, 170-171, 220
Delahaut, Jo 12, 16, 108-109
Delaunay, Robert 26, 106, 119
Delaunay, Sonia 106
Delcol, Roland 74
Delvaux, Paul 7, 9, 16, 17, 96-99, 100, 139
Delvoeye, Wim 7, 14, 204-205
Denis, Maurice 106
Derain, André 20, 90, 102
De Saedeleer, Valerius 34
De Smet, Gustave 11, 11, 58, 66-67, 139
De Smet, Léon 66
De Troyer, Prosper 46-47
De Vlaminck, Maurice 20-21
d'Haese, Roel 10, 16, 75, 160-161
Dibbets, Jan 168
Dine, Jim 156
Dix, Otto 9, 56-57
Dodeigne, Eugène 10, 10, 16, 75, 140
Donas, Marthe 48-49
Dotremont, Christian 12, 16, 110, 128-129, 139-140, 142, 146
Douglas, Stan 213
Dubuffet, Jean 12, 126
Duchamp, Marcel 13, 16, 16, 42, 70, 119, 130, 168, 182
Dujourie, Lili 14, 206-207, 212
- Eemans, Marc 74
Ehrenbourg, Ilya 26
Ensor, James 28, 75, 126, 146
Ernst, Max 9, 75, 76, 80-81, 100, 110, 120, 126
- Espace 124
Evenepoel, Henri 75
- Fabre, Jan 7, 14, 17, 17, 140, 226-227, 233
Fabro, Luciano 184
Fautrier, Jean 126
Flavin, Dan 14, 15, 152-153
Flouquet, Pierre-Louis 52-53
Fontana, Lucio 18, 110, 133, 166-167
Frankenthaler, Helen 170
Freundlich, Otto 106
- Gailliard, Jean-Jacques 52
Gauguin, Paul 102
Gentils, Vic 10, 75
Geys, Jef 215
Glass, Philip 109
Goldschmidt-Safieva, Alla en
    Bénédict 10, 16, 17, 26, 36, 38, 44, 72, 74, 74, 75, 76, 106, 110, 112, 123, 134, 154, 156
Gordon, Douglas 212, 213
Graverol, Jane 74
Gris, Juan 66
Grosz, George 56
Guillaume, Agnès 15, 214, 214
Gursky, Andreas 17, 219, 219
- Hartung, Hans 12, 16
Hayter, Stanley William 209
Held, Al 170
Helhesten 110
Hepworth, Barbara 116
Heyrman, Hugo 172
Hockney, David 16, 16, 140, 231
Höfer, Candida 219
Huebler, Douglas 17, 168
- Itten, Johannes 162
Ives, Charles Edward 170
- Jacob, Max 26
Jespers, Floris 46
Jespers, Oscar 9, 46, 90-91
Jeune Peinture belge 12, 104, 108, 124, 134
Jones, Allen 13, 154-155
Joostens, Paul 46, 144, 145
Jorn, Asger 10, 75, 110-111, 146
Judd, Donald 14, 194-195
- Kandinsky, Wassily 38, 106
Kaprow, Allan 182
Kawara, On 13, 14, 168, 178, 180-181
Kelly, Ellsworth 109, 170
Kiefer, Anselm 7, 14, 198-199

- Klee, Paul 16, 38-39, 126, 142, 143
 Klein, Yves 133, 166
 Kokoschka, Oskar 22-23, 68
 Kosuth, Joseph 13, 14, 17, 168-169, 203
 Kounellis, Jannis 184-185
 Kowatch, Jeff 14
- Lam, Wifredo 115, 150-151
 Le Corbusier 110, 115, 216
 Léger, Fernand 26, 42-43, 52, 62, 66, 110, 119
 Leisgen, Barbara en Michael 142
 Lennep, Jacques 211
 LeWitt, Sol 13, 14, 14, 17, 140, 168, 174
 Lhote, André 48
 Lichtenstein, Roy 156
 Lismonde, Jules 16, 142, 143
 Lizène, Jacques 211
 Lohaus, Bernd 172
 Long, Richard 14, 196-197
- Maas, Paul 9
 Mack, Heinz 133, 133
 Macke, August 38
 Maes, Karel 52, 140
 Magnelli, Alberto 124
 Magritte, René 7, 9, 10, 73, 73, 74, 74, 82-87, 88, 98, 134, 140, 156, 168, 192, 233
 Malevich, Kasimir 162, 209
 Man Ray 76, 88
 Manzoni, Piero 133, 166
 Mara, Pol 10, 75
 Marc, Franz 38
 Mariën, Marcel 74, 145
 Masereel, Frans 16
 Masson, André 76, 78-79
 Matisse, Henri 20, 90, 102-103
 Mathieu, Georges 112-113
 Matta Echaurren, Roberto 114-115
 Mendelson, Marc 104, 142, 143
 Merz, Mario 17
 Mesens, E.L.T. 11, 74, 140, 144, 145
 Meurant, Georges 14, 14
 Michaux, Henri 16, 126-127
 Minne, Joris 34
 Miró, Joan 10, 75, 76-77, 110, 119
 Moderne Kunst 46
 Modigliani, Amedeo 26
 Mondriaan, Piet 52, 94, 119, 182, 209
 Monier, Georges 52
 Moore, Henry 9, 116-117, 140, 140
 Moreau, Gustave 102
 Mortier, Antoine 12, 104-105
 Mosset, Olivier 174, 186
 Munch, Edvard 120
 Muybridge, Eadweard 120
- Nakajima, Yoshio 172
 Nash, David 17, 140, 142, 143
 Neuen Wilden 198
 Newman, Barnett 170
 Nicholson, Ben 109, 116
 Nolde, Emil 22, 68-69, 146, 231
- Nyst, Jacques-Louis 211
- Oldenburg, Claes 10, 75, 156
 Opalka, Roman 13, 178-179
 Op de Beeck, Hans 215, 215
- Paik, Nam June 15, 210, 211, 211, 213, 214
 Paladino, Mimmo 17
 Palermo, Blinky 17, 140
 Panamarenko 14, 138, 140, 172-173
 Paolini, Giulio 184
 Parmentier, Michel 174, 186
 Party, Nicolas 14
 Pascali, Pino 184
 Peeters, Jozef 16, 17, 46, 52, 133, 140
 Penck, A.R. 198
 Penone, Giuseppe 140, 141
 Permeke, Constant 58-61, 62, 104, 140
 Pevsner, Anton 119
 Picabia, Francis 70-71, 76
 Picasso, Pablo 16, 42, 44, 66, 68, 75, 75, 76, 78, 90, 120, 124, 150, 164, 231
 Piene, Otto 132-133
 Pistoletto, Michelangelo 136-137
 Poirier, Anne en Patrick 190-191
 Poliakoff, Serge 12, 106-107
 Pollock, Jackson 112
 Pope, Nicholas 140
 Porter Nampitjinpa, Tjawina 14
 Prini, Emilio 184
 Provost, Nicolas 213, 213
- Raveel, Roger 170
 Reich, Steve 109
 Renoir, Pierre Auguste 28, 74, 231
 Richier, Germaine 12
 Richter, Gerhard 219
 Rivera, Diego 115
 Rodchenko, Aleksandr 164
 Rodin, Auguste 164
 Rothko, Mark 170, 231
 Route libre, La 124
 Ruff, Thomas 17, 219
 Russolo, Luigi 40
 Ryman, Robert 140
- Samba, Chéri 14, 15
 Sant'Elia, Antonio 216
 Schirren, Ferdinand 46, 54-55
 Schlichter, Rudolf 56
 Schmalzigaug, Jules 11, 40-41, 140, 144, 145
 Schoonhoven, Jan 133
 Schwitters, Kurt 130
 Section d'Or (La) 48
 Segal, George 156, 182-183
 Servaes, Albert 34
 Servais, Max 74
 Servranckx, Victor 11, 16, 50-51, 52, 140, 140
 Simon, Armand 74
 Spilliaert, Léon 7, 24-25, 75
 Stella, Frank 109, 170
- Stijl, de 11, 48, 51, 52, 94
 Struth, Thomas 7, 17, 218-219
 Strzeminski, Wladyslaw 209
 Swennen, Walter 13
- Tanguy, Yves 88-89, 115, 134
 Terragni, Giuseppe 216
 Theys, Koen 213, 213
 Ting, Walasse 146, 148
 Tinguely, Jean 160
 Tobey, Marc 16
 Toroni, Niele 14, 174-175, 178, 186
 Torres-Garcia, Joaquín 115
 Tuymans, Luc 7, 14, 220-221
 Twombly, Cy 16, 122-123, 140, 142
- Uecker, Günther 133, 133
- Van den Abeele, Albijn 34
 Vandenberg, Philippe 13
 Van den Berghe, Frits 11, 16, 58, 62-65, 66, 140
 Vandenhove, Charles 174
 Van der Auwera, Emmanuel 15, 214, 214
 Vandercam, Serge 140, 145, 145
 Van de Velde, Rinus 7, 140, 142, 230-231
 Van de Woestyne, Gustave 34-35
 Van Doesburg, Theo 52, 94
 van Dooren, Edmond 140
 Van Dyck, Albert 12
 Van Eetvelde, Catharina 140, 222-223
 Van Gogh, Vincent 102
 Van Kerckhoven, Anne-Mie 140
 Van Lint, Louis 12, 16, 104, 124-125
 Van Ostaijen, Paul 46, 90
 Vantongerloo, Georges 11, 94-95
 van Warmerdam, Marijke 214
 Vasarely, Victor 12
 Vedova, Emilio 166
 Vercammen, Wout 172
 Vercruysse, Jan 202-203
 Vergara, Angel 15, 214, 232, 233
 Vermeiren, Didier 14
 Viallat, Claude 174
 Viola, Bill 212
 Vostel, Wolf 212
- Weiner, Lawrence 13, 14, 168, 176-177
 Wéry, Marthe 13, 14, 208-209
 Willems, Robert 74
 Wouters, Rik 7, 11, 17, 28-33, 46, 54
 Wuidar, Léon 13
- Xingjian, Gao 14
- Zadkine, Ossip 12, 16, 90
 Zero 133, 166
 Zydrón, Antoni 9